

תרבות וספרות

איזו ארץ ארורה! רק אתה מתחיל להתפעל מיופיה, מיד היא מעווה פניה

מסעות ש"י עגנון בארץ הקודש בצילה של המלריה

אלי שוורץ

19 במאי 2026

הסופר ש"י עגנון ביקר בארץ לראשונה בשנת 1908. בשנתו השנייה בארץ אמר לעצמו: "אם זכיתי לבוא לארץ אלך ואראה את הארץ". נראה כי ל"ג בעומר והעלייה למירון הם שדחפו אותו לצאת למסע בגליל. תחנתו הראשונה היא קברו של ר' שמעון במירון. הוא מקפיד לתאר את ההילולה הנחגגת שם "עם אחינו בני ישראל שבאו מערי אלוקינו ומערי הלבנון ומערי סוריא ומארם צובא וממצרים קהל גדול מאד לשמוח בשמחת ההילולא של ר' שמעון בר יוחאי" ("מעשי מירון" בסיפורו "הדום וכסא").

כ-50 שנה לאחר מכן, בטקס קבלת פרס ירושלים, הוא יספר כיצד ניצל ממוות כאשר גזזטרה התמוטטה שם בל"ג בעומר, וכך אמר: "אני מוסיף כאן את הנס שנעשה לי לפני חמישים שנה ויותר בהילולא של רבי שמעון בר יוחאי במירון, שנפלה גזזטרא ונהרגו עשרים ושבעה מישראל ואני שעמדתי שעה קלה קודם לכך עם כל הקודשים נותרתי חי הרי באמת זכות היום נתגלגלה לי" ("מעצמי אל עצמי"). אירוע זה תועד בעיתונות בארץ בשנת 1911 ולא ברור אם היו אלה שני ביקורים נפרדים או שני תיאורים על עלייה לרגל אחת.

אחרי הביקור במירון בל"ג המשך עגנון במסעו לאזור המלריה לעמק החולה. מסע רגלי זה היה בימות החמה, בזמן שהיתושים מתרבים, ואכן כאשר הוא מגיע ליישובים בעמק החולה נושא השיחה עובר מהר מאוד למצב המלריה. וכך מסכמים התושבים במשמר הירדן את

המצב: "האקלים טוב ואינו טוב, אינו טוב, שמביא את הקדחת, וטוב שאין בו הקדחת הירוקה". לכן אומר לו המארח: "עכשיו יידי עליה על מטתך ותן שינה לעיניך, כי שמעתי שבבוקר אתם הולכים ליסוד המעלה וביסוד המעלה לא כדאי לכם ללון, ששם הקדחת הירוקה". בעל הבית מזהיר את עגנון שהוא צועד מהפח אל הפחת, כי אין דין המלריה במשמר הירדן כדין המלריה הקשה יותר, דהיינו "הקדחת הירוקה" שביסוד המעלה.

בבוקר קם המספר ואומר לבן לווייתו: "עוד היום עלינו להגיע למתולה", ביסוד המעלה אין אנו יכולים ללון. וכאשר תמה אותו אדם, הוא המשיך והסביר לו: "ביסוד המעלה חביבי, ביסוד המעלה איוו למושב למו מיני יתושים שמביאים את הקדחת הירוקה או הצהובה". והוא מוסיף ומזהירו שלא יגלה זאת לאחרים, "שמא ישמעו זאת מתנגדי היישוב ויכולים הם לפרסם את הדבר ונמצאים מזיקים לחובבי ציון שעמלים להעלות עולים לארץ".

גם בתיאורי מלריה המופיעים אצל עגנון בספרים אחרים נמצא מונחים אלה. ברומן הגדול "תמול שלשום", בתיאור המצב בחדרה, הוא מצטט את תושבי המקום המספרים כי "פיסת קרקע היתה לו בחדרה ומת עליה בקדחת צהובה". או תושב אחר המספר: "שכשהתחילה הקדחת הצהובה מפילה חללים הוציאו אותנו מחדרה והביאו אותנו לזכרון יעקב".

בסיפוריו של עגנון אפשר למצוא עוד היבטים מעניינים על המלריה. עגנון מקפיד שלא להשתמש במונח "מלריה" בסיפוריו, ובמקומה הוא מקפיד לכנות את המחלה בשם העתיק "קדחת". המלה "קדחת" מקורה במקרא, ופירושה "חום רב"

התיאור הצבעוני הזה למיני המלריה אינו מינוח רפואי מקובל בימינו, ואף אינו מוכר לעוסקים במלריה בזמננו. תהיתי מניין שאב עגנון

טרמינולוגיה זו. אך נראה כי בסוף המאה ה-19 ובראשית המאה ה-20 היה זה תיאור עממי שהצביע על חומרת המחלה. הצבעים שיקפו תסמינים שונים של המלריה — הצהבת העיניים והעור (קדחת צהובה) או שינוי צבע השתן לכהה מאוד (קדחת ירוקה).

כל אלה היו ביטויי מלריה קשה, מצבים הגורמים תמותה רבה. נראה כי "קדחת ירוקה" היה הביטוי שרווח בארץ לתופעה שנקראה בז'רגון הרפואי "קדחת שחור-השתן", שנגרמה עקב המוליזה, כלומר פירוק מסיבי של כדוריות הדם האדומות בזמן המחלה. כאמור סימנים אלה בגוף החולה היו הסימן הקליני לסיכון גבוה לתמותה ממלריה.

אנקדוטה המתארת מצב זה מסופרת בספר זיכרונותיו של ד"ר הלל-יפה, רופא המושבות והמומחה למלריה בתקופה המקבילה לסיפורי עגנון. וכך הוא כותב: "מקרה מיוחד במינו נשאר חרות בזיכרוני. מורה בחדרה... חלה והביאוהו אלינו. קדחת שחור-השתן ומלאך-המוות עמד לראשו של החולה. אין דופק כמעט, הקאה בלי הרף, גיהוק, ועוד ועוד. ובשעה נוראה זו היתה ראשית דאגתו לאשתו (הוא אמר: לאלמנתו), והואיל ולא היה להם ילד, מיהר וכתב לה גט, שלא תהא זקוקה לחליצה אחרי מותו. ודווקא הפעם עשה הקדוש ברוך-הוא נס, והחולה המסוכן הזה, שכבר הגיע עד שערי-מוות, הבריא, ולא היו ימים מועטים עד שחזר ונשא את גרושתו".

נראה שתיאור המלריה כקדחת צהובה או ירוקה היה רווח בתקופה ההיא בארץ ונמצא גם אצל מספרים אחרים באותה תקופה, אך לא מצאתי לזה מקבילות בארצות המערב, ארצות שבאותה תקופה היו גם הן נגועות במלריה.

בסיפוריו של עגנון אפשר למצוא עוד היבטים מעניינים על המלריה. עגנון מקפיד שלא להשתמש במונח "מלריה" בסיפוריו, ובמקומה הוא מקפיד לכנות את המחלה בשם העתיק "קדחת". המלה "קדחת" מקורה במקרא, ופירושה "חום רב". לאורך הדורות השתמשו בה

למחלת חום קשה המלווה לעתים בצמרמורת. זה אכן מסימני המלריה, אך מובן שמונח זה אינו ייחודי למלריה והוא יכול ללוות מחלות חום אחרות. גם בכתבי עגנון הוא מובא לעתים כביטוי למחלות חום אחרות (תודתי לג'פרי סאקס, מנהל בית עגנון על סיועו במציאת המקורות), אך בשפת היומיום בארץ ובספרות המקומית נותר השם "קדחת" ככינוי למחלת המלריה עוד זמן לאחר מכן. נראה כי לאחר הכיבוש הבריטי, תחת האדמיניסטרציה של המנדט והטיפול המדעי להדברת המלריה, נעשה המונח מלריה רווח יותר.

מקור השם "מלריה" באיטלקית: mala aria (אוויר רע). במשך מאות שנים סברו כי המחלה נגרמת מאדים רעילים העולים מן הביצות, ורק בסוף המאה ה-19 התברר כי הגורם האמיתי הוא טפיל המועבר באמצעות יתושי אנופלס. הרופא הבריטי רונלד רוס זכה בפרס נובל בשנת 1902 על הגילוי הזה, ששינה את ההבנה הרפואית של המחלה ואת דרכי מניעתה. לעומת זאת בארץ באותה תקופה "הידענים הסבירו כי המלריה הנוראה, מקורה בעיקר בעיפוש האוויר. פיתחו אפוא חלונות; הרבו אור, הרבו אויר, ותבריאוו! היו אמנם שתלו את המלריה באכילת אבטיחים יתר על המידה. אחרים התלוננו על המים, הם המאררים. ואלו היתושים, לא היו אלא טרדנים מציקים, ותמימים למדי בכל השאר" (ס. יזהר, "זיכרון לראשונים" 1963).

עגנון אינו מחזיק באותן אמונות, ומדגיש את הקשר ליתושים. בכתביו הוא מתאר את הקשר בין מים עומדים, יתושים ומלריה. כך למשל הוא מציין כי שפיכת שפכין בסמוך לבתים מביאה להתרבות יתושים, ואלו, לדבריו, "מביאים את הקדחת". בנובלה "אורח נטה ללון" חוזר עגנון לעיר הולדתו. שם הוא פוגש את ירוחם, הקומוניסט שעלה לארץ ישראל וחזר ממנה, המספר לו על החלוצים בארץ. "ירוחם סיפר על יתושים ויבחושים שבאים כנופיות כנופיות... ונדבקים בכל אדם... בתוך כך מוצצים את דמו ומטילים בו ארס ומביאים את הקדחת. וכיון שלקה אדם בקדחת גופו תושש והוא חולה".

ברומן הגדול "תמול שלשום" המתאר את היישוב בתקופה העותמאנית, חוזרת הקדחת שוב ושוב (תיאור מפורט של כלל המחלות המופיעות ברומן זה ניתן למצוא במאמרם המקיף של אברהם וטובי הולץ, "קורות", 1989). הקדחת פוגעת באנשי היישוב הישן בערים, וגם במתיישבים החדשים הנשלחים לאזורי ביצות. כך שומע יצחק קומר, העולה החדש, את תיאורה של הארץ בעיני העולים שקדמו לו: מקום של "קדחת קשה וגדודי ליסטים וחוקים קשים ומושלים רעים". ביפו מתאר עגנון אנשים "דוויים וסחופים ומיוגעים עומדים ומרתתים מתוך קדחת", ובירושלים הוא מספר על אנשים הרצים בלילות גשם לקבור מתים — ולאחר מכן חוזרים "מרתתים מחמת צינה וחולים מן הקדחת".

בנובלה "אורח נטה ללון" חוזר עגנון לעיר הולדתו. שם הוא פוגש את ירוחם, הקומוניסט שעלה לארץ ישראל וחזר ממנה, המספר לו על החלוצים בארץ. "ירוחם סיפר על יתושים ויבחושים שבאים כנופיות כנופיות... ונדבקים בכל אדם... בתוך כך מוצאים את דמו ומטילים בו ארס ומביאים את הקדחת. וכיון שלקה אדם בקדחת גופו תושש והוא חולה"

אך אולי יותר מכל בולטת המחלה בהתיישבות החקלאית החדשה. אזורים כמו חדרה ועמק החולה היו ידועים לשמצה בשל הביצות והיתושים. עגנון מתאר בהרחבה את המצב בחדרה וכך מספר הוא ב"תמול שלשום": "חדרה, שטח של שלושים אלף דונם היתה, ומהם שלושת אלפים וחמש מאות דונם מלאות עיפוש, שהיו מביאות דבר וקטב, אבל אנשי חדרה לא הניחו את מקומם". הם נאחזים בקרקע גם במחיר מחלה ומוות.

באחת הסצינות במסע לגליל, המסע שפתחתי בו, מציע בן לווייתן לעגנון לקחת חינין — התרופה העיקרית נגד מלריה באותה תקופה.

עגנון משיב בהומור כי "היתושים שבארץ ישראל מכירים אותי", ולכן אינם מביאים עליו את הקדחת. מאחורי ההומור מסתתרת מציאות מוכרת: יתושים הם מעבירים את המלריה, ולא כל האנשים נעקצים באותה מידה, ויש מי שנראים "עמידים" יותר לעקיצות יתושים. באותה רוח שם עגנון בפי יצחק קומר ("תמול שלשום"): "כל הימים שאני בארץ ישראל אני בריא ולא שכבתי אפילו יום אחד בבית החולים, לא כחברי שרובם סובלי חלאים, וכולם חולים בקדחת ובשאר מחלות המצויות בארץ, לפי שאין כל אדם אוכל כפי וסתו ואינו דר כבן אדם ומתיש את כחו באסיפות ובישיבות ובוויכוחים".

עגנון גם יודע לתאר את אופי המחלה: התקפי חום, צמרמורות וחולשה, ולעיתים, במין אחר של מלריה, ישנה מחזוריות של יום מחלה ויום התאוששות. כפי שהוא שם בפיו של יצחק קומר המנסה למצוא עבודה במושבות: "יום אחד היה מוטל בקדחת ויום אחד היה מחזר על עבודה ואינו מוצא".

היבט נוסף שמעלה עגנון הוא העמידות למלריה. הוא יודע לספר כי מי שחלה פעם אחת במלריה לא היה מוגן מהידבקות חוזרת. עם זאת, מי שחי שנים באזורים נגועים פיתח עמידות טובה יותר למלריה. ולכן מספר עגנון כי כאשר ניסו לייבש את ביצות חדרה, "הביאו שלוש מאות מצריים שרגילים בעבודת הייבוש ולמודים בקדחת", ולכן לא מרחפת עליהם סכנת מוות או מחלה קשה.

הרקע ההיסטורי מחזק את התמונה הספרותית. דיווחים בני התקופה מספרים על יישובים שבהם אין כמעט בית שאין בו חולה, ועל משפחות שלמות שנפגעו. בירושלים, כך נכתב בסוף המאה ה-19, כמעט כל אדם חלה בקדחת לפחות פעם או פעמיים בשנה. בתקופה זו אף הרופאים השתמשו בצבעים - קדחת צהובה וירוקה - כדי לתאר את חומרת המלריה. כפי שכותב הללי'פה: "המחלה הנפוצה ביותר בארץ היא הקדחת בכל צורותיה: קדחת לסירוגין, קדחת בחום מתמיד, קדחת הירוקה (שחורת השתן), וכו'. אינני יודע מקום נקי מקדחת, בפרט באזורי השפלה, בקרבת הביצות המשתרעות מדאר (טנטורה)

עד פתח־תקוה. זכרון יעקב, אף־על־פי שהיא יושבת על גבעות, שוררת בה הקדחת בתוקף ובכל צורותיה הקשות ... איזו ארץ ארורה! רק אתה מתחיל להתפעל מיופיה - מיד היא מעווה את פניה".

ביפו מתאר עגנון אנשים "דוויים וסחופים ומיוגעים עומדים ומרתתים מתוך קדחת", ובירושלים הוא מספר על אנשים הרצים בלילות גשם לקבור מתים — ולאחר מכן חוזרים "מרתתים מחמת צינה וחולים מן הקדחת"

עם השנים, ובעיקר בתקופת המנדט הבריטי, החלה המלחמה במלריה לשאת פרי. ייבוש ביצות, שיפור תנאי התברואה והבנה טובה יותר של המחלה הביאו לירידה דרמטית בהיקפה. בסופו של דבר, רק לפני 60 שנה הוכרזה ישראל כמדינה שמיגרה את המלריה. בעקבות זאת המלריה כמעט ואינה מוכרת כיום לרופאים בארץ. מקרי המלריה המאובחנים כאן הם של חולים שנדבקו במסעותיהם בחו"ל ובעיקר באפריקה.

גם עגנון שם לב לזאת, ובמכתביו לאסתרליין בדרכו לביקור בגרמניה הוא כותב בשנת 1930 (מכתב 15 1) כי הוא מפליג בספינה מגנואה להמבורג ובספינה יש נוסעים אירופאים רבים השבים מהקולוניות באפריקה לביקורי מולדת באירופה. "לפני שלושה ימים מתה כאן אשה ספרדית... היא באה מאפריקה כדי לבקר את אמה בליסבון ובדרך חלתה במחלת הקדחת". חולה אחר על הספינה הוא "פרמר" (חקלאי) גרמני באפריקה. "הוא חלה במחלת הקדחת שוורצעוואסר פיעבער (קדחת שחור־השתן) רחמנא־ליצלן".

בעיני רוב הרופאים בישראל, המלריה היא כבר זיכרון רחוק ולא מציאות יומיומית, ולכן לפעמים לא מאבחנים את המחלה בזמן אצל נוסעים שחזרו מארצות נגועות. ככל שהטיפול מתאחר הסיכוי למחלה קשה או לתמותה גבוה יותר. סיבוכי מלריה קשים נצפים גם היום,

ולצערנו גם מקרי תמותה ממלריה מתרחשים בארץ, ואפילו בשנים האחרונות. זאת כאמור בגלל הירידה במודעות למחלה, הן בקרב הנוסעים והן בקרב הרופאים. האיחור באבחנה מביא לאיחור בטיפול, ואז גם התרופות מן הדור החדש, תרופות יעילות הרבה יותר מהכינין ההיסטורי אינן יכולות להציל את החולה.

מלריה הייתה המחלה הקשה בארץ, כפי שכתב הלל-יפה: "באתי לכלל דעה ... כי הסכנה העיקרית לבריאות צפונה במאלאריה, הלובשת לעיתים קרובות צורות חמורות ואנושות". כיום, הודות ללוחמים במלריה בארץ לדורותיהם, זו ללא ספק אינה הבעיה העיקרית של המדינה. אך צרות חדשות החליפו אותה. האמירה "איזו ארץ...! רק אתה מתחיל להתפעל מיופיה - מיד היא מעווה את פניה" מלווה אותנו גם בימים אלה.

הכותב הוא יו"ר האגודה הישראלית לפרזיטולוגיה ומחלות טרופיות

הצג עוד

מערכת | הנהלה | מדיניות פרטיות | תנאי שימוש | צרו קשר |
רכשו מינוי | ביטול מינוי דיגיטלי | שאלות ותשובות | פרסמו אצלנו |

חדשות, ידיעות מהארץ והעולם - הידיעות והחדשות בעיתון הארץ. סקופים, מאמרים, פרשנויות ותחקירי עומק באתר האיכותי בישראל
© כל הזכויות שמורות להוצאת עיתון הארץ בע"מ